

УДК 159.923-053.67:502

Кордунова Н.О., Потапчук Л.В.

ЦІННІСНЕ СТАВЛЕННЯ ДО ДОВКІЛЛЯ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Кордунова Н.О., Потапчук Л.В. Ціннісне ставлення до довкілля як чинник розвитку особистості в юнацькому віці. Стаття присвячена дослідженню актуальної проблеми ціннісного ставлення до довкілля особистості. Розглядаються різнобічні підходи у дослідженні проблеми вивчення ціннісного ставлення до довкілля як важливого чинника розвитку особистості в юнацькому віці. Автори аналізують різні аспекти цього особистісного процесу. Особливу увагу приділено вивченню екологічних цінностей особистості, які визначають пріоритетну сферу в процесі взаємодії з природним середовищем в юнацькому віці. Визначено психологічні умови формування ціннісного ставлення юнаків і дівчат у процесі взаємодії з довкіллям. Акцентується увага на необхідності емпіричного дослідження зазначеної проблеми.

Ключові слова: довкілля, духовність, мораль, особистість, розвиток, свідомість, ставлення, цінності, чинник, юнацький вік.

Кордунова Н.О., Потапчук Л.В. Ценностное отношение к окружающей среде как показатель развития личности в юношеском возрасте. Статья посвящена актуальной проблеме ценностного отношения личности к окружающей среде. Рассматриваются всесторонние подходы к проблеме изучения ценностного отношения к окружающей среде как важного фактора развития личности в юношеском возрасте. Авторы анализируют разные аспекты данного личностного процесса. Особое внимание уделяется изучению экологических ценностей личности, которые определяют приоритетную сферу в процессе взаимодействия с природной средой. Определены психологические условия формирования ценностного отношения юношей и девушек в процессе взаимодействия с окружающей средой. Акцентируется внимание на необходимости эмпирического исследования данной проблемы.

Ключевые слова: *духовность, личность, мораль, природная среда, развитие, сознание, становление, фактор, ценности, юношеский возраст.*

Постановка наукової проблеми дослідження. Розвиток соціально та екологічно активної особистості є ключовою проблемою сучасного суспільства. Її функції полягають в розвитку соціально-орієнтованої особистості, що володіє способами ефективної взаємодії з довкіллям, і несе в своїй свідомості цілісний образ соціокультурного існування людини. Грунтуючись на цінностях, особистість визначає свою життєву позицію, визначає тип світогляду, стиль її взаємовідносин з соціальною та екологічною середовищем. Отже, ключовим у ставленні до довкілля стає система екологічних цінностей, що визначає актуальність, науково-прикладну та соціальну значущість проведеного дослідження.

Аналіз останніх досліджень. У психології існують дослідження з даної проблеми. Так, цінності як основа життєвих орієнтацій розглядаються як вищий диспозиційний рівень (В. Ядов), як механізм саморегуляції духовного світу особистості (М. Тимошин), регулятор поведінки в специфічних суспільно-історичних та конкретних суспільно-психологічних ситуаціях (М. Бобнева, Є. Шорохова), внутрішня система контролю (М. Боришевський, В. Омелько), вершинний рівень смисложиттєвих утворень (А. Адлер, В. Братусь, О. Леонтьев, Ф. Франкл, Е. Фром).

Проблема ставлення особистості до природи вперше розглядалась у психології А. Лазурським [6]. Його ідея отримала розвиток у психологічній концепції ставлень особистості В. Мясіщева. Необхідність психологічного аналізу взаємодії людини з природою в системних дослідженнях механізмів функціонування ноосфери обґрунтовані Б. Ананьєвим. В даний час психологами проведений ряд експериментальних досліджень, в яких розглядаються окремі аспекти особистісного ставлення до природи. Зокрема, розроблені критерії і методи вивчення фор-

мування ставлення до природи (А. Сидельковський); досліджено розвиток уявлень про природу у дошкільників (Д. Петяєва); вивчений характер сприймання учнями природних об'єктів, доведена можливість їх впливу на особистість (С. Дерябо); вивчена вікова динаміка ставлення дітей до екологічних проблем (Д. Єрмаков).

Водночас, як зазначають дослідники проблема ціннісного ставлення до довкілля як чинника розвитку особистості в юнацькому віці вивчена недостатньо.

Мета статті полягає у теоретичному об'рунтуванні та подальшій розробці шляхів і засобів формування ціннісного ставлення до довкілля в юнацькому віці.

Основні завдання: визначити та об'рунтувати систему засобів для успішного формування ціннісного ставлення до довкілля в юнацькому віці.

Виклад основного матеріалу. Формування особистості передбачає становлення певної системи цінностей людини. Як стверджує С. Л. Рубінштейн наявність цінностей є вираженням небайдужості людини у ставленні до світу, що виникає із значущості сторін, аспектів світу для людини, для її життя [2].

Цінності – це ті явища природи і суспільства, що корисні, потрібні людям в якості дійсності, цілі чи ідеалу.

На думку А. Здравомислова, світ цінностей – це сфера духовної діяльності людини, її моральної свідомості, прихильностей. Потреби в цінностях спрямовують дії й почуття людини. Цінності виступають орієнтиром у житті людини. Вони втілюються у поведінці і беруть активну участь у нормоутворенні [4].

Цінність має якісну характеристику (ступінь наближеності до ідеалів Краси, Істини, Добра), яка визначає її кількісну характеристику (амплітуда функціонування). Чим вищий ранг цінності, тим вона незалежніша від історичних умов, соціальних змін і смаків окремих людей.

Цінність – поняття, яке використовується для позначення об'єктів, явищ, їх властивостей, а також абстрактних ідей, які втілюють в собі суспільні ідеали і виступають як еталон незалежного. З точки зору матеріалізму цінності розглядаються як продукт життєдіяльності соціальних груп і спільнот, людства в цілому, які виступають як єдиний сукупний об'єкт. Цінності, проходячи через призму індивідуальної життєдіяльності, входять в психологічну структуру особистості.

Існують різні підходи щодо тлумачення категорії "цінність". Складність визначення цього поняття обумовлена тим, що воно є одночасно і мотиваційним, і когнітивним утворенням. Яке здійснює психічну

регуляцію поведінки людини в соціальному середовищі та детермінує процес пізнання людиною навколишнього світу. Таке трактування цінності пояснюється її смисловою природою. Тому цінності особистості є складним психологічним феноменом, що характеризує спрямованість і зміст активності особистості, це ті явища природи і суспільства, які корисні, потрібні людям в якості дійсності, цілі, ідеалу, це сфера духовної діяльності людини, її моральної свідомості, її уподобань, це креативні компоненти людської культури, які визначають сенс та спосіб життя.

Сьогодні актуальним підходом щодо вивчення цінностей у психології є концепція Ш. Шварца, де цінності трактуються як певні категорії вибору й оцінки людиною власних учинків, інших людей і подій.

Зростає інтерес науковців до проблеми цінностей природи, формування екологічних цінностей особистості. На думку дослідників (О. М'ягченко, Г. Тарасенко, О. Гречишкіна та ін.), саме екологічні цінності визначають спосіб існування індивіда у природному, біологічному, фізіологічному значенні, стиль взаємодії людини з світом природи. Проте, як зазначає О. Сухомлинська, цінності природи займають у системі цінностей людини мало не останнє місце. Вона стверджує, що дотепер ми взагалі не звертали на них увагу, щедро розкидаючи навколо себе руйнівні продукти своєї діяльності – і в особистісному плані, і в соціальному [7].

Науковці (Б. Каллікотт, П. Тейлор) ділять цінності природи на два основні типи: інструментальні або утилітарні в протилежність внутрішнім або власним. Інструментальна цінність – це цінність, якою щось володіє як засобом досягнення цілей. Внутрішня цінність – це цінність, якою щось володіє як самоціллю. Точка зору про те, що природа володіє цінністю тільки як засіб досягнення цілей, називається антропоцентричною (скерована на людину). З іншого боку, точка зору про те, що природа є цінною просто тому, що вона існує незалежно від її використання, називається екоцентричною.

Відповідно до того які цінності знаходяться на вершині піраміди цінностей у людини формується певний тип екологічної свідомості, світогляду.

Учені відзначають тісний зв'язок даного поняття з поняттями "ставлення" та "ціннісне ставлення".

У психологічній науці (В. Бехтерев, О. Лазурський, В. Мясіщев і ін.) ставлення розглядається як складне психічне утворення, структурний компонент особистості, що постає у взаємозв'язку зі свідомістю, життєвими цілями й сенсами життя, ціннісними установами й орієнтаціями особистості.

У дослідженнях О. Леонтєва ставлення трактується як суб'єктивно встановлений зв'язок між людьми, предметами, явищами, що

оточують людину й пов'язується з активністю й спрямованістю діяльності людини.

Як зазначає О. Горова ціннісне ставлення – це суб'єктивне відображення об'єктивної дійсності. Об'єктом ціннісного ставлення є значимі для людини предмети і явища [2].

На думку В. Сластьоніна, ціннісне ставлення це внутрішня позиція особистості, що відображає взаємозв'язок особистісних і суспільних значень.

Існують різні точки зору на те, що вважати цінністю в ціннісному ставленні, тому що один і той же предмет чи явище може мати різні властивості.

О. Дробницький виділяє два полюси ціннісного ставлення до світу: предметні цінності, які виступають як об'єкти спрямованих на них потреб і цінності свідомості або цінності-уявлення. Перші є об'єктами наших оцінок, а інші виступають у якості зовнішніх критеріїв для таких оцінок [2].

В. Мясіщев розглядає типи ціннісного ставлення: до світу речей, явищ природи, до людей, соціуму, до самого себе. Розглядаючи динаміку розвитку ціннісного ставлення, вчений визначив і рівні його розвитку: умовно-рефлекторний, що характеризується наявністю первинних реакцій на різні подразники; конкретно-емоційний, де реакції викликаються умовно й виражаються проявами любові, прихильності, ворожнечі; особистісний, що виникає в діяльності, що й відбиває вибіркове ставлення до навколишнього світу; духовний, на якому соціальні норми, моральні закони стають внутрішніми регуляторами поведінки особистості[2].

Досліджуючи проблему ціннісного ставлення людини до навколишнього світу М. Каган, С. Спасибенко та інші вчені звертають увагу на емоційний та раціональний компоненти цінностей. Зокрема, С. Спасибенко відзначає, що емоційне і раціональне являють собою два взаємозалежні компоненти, які становлять основу для пізнання людиною навколишньої дійсності.

І. Бех акцентує увагу на змістовному боці особистісних цінностей. Це свідчить про відстоювання у психологічній науці позиції, яка передбачає науково об'рунтовану віру в людський розум, людську свідомість, переконаність у тому, що структура людських цінностей формується не на основі вроджених і підсвідомих внутрішніх тенденцій, а свідомого, осмисленого відображення людської дійсності. У зв'язку з цим важливо підкреслити, що перспективним є підхід, згідно з яким в основі структури цінностей покладаються не генетично ранні спонукки фізіологічного характеру, а генетично пізні утворення, які, будучи "вторинними" в генетичному плані, є "первинними" у структурному.

Тому одним із чинників формування цінностей вважається свідомо інтелектуальна робота людини з усе більш глибокого і широкого відображення дійсності, а не внутрішньо-спонтанне розгортання визначених динамічних тенденцій [1]. Це твердження вченого, як на наш погляд, є досить значущим для юнацького віку.

Цей період є періодом інтенсивного формування системи цінностей, що здійснюють вплив на становлення характеру та особистості в цілому. Це пов'язано з появою на даному віковому етапі накопичення достатнього морального досвіду, певного соціального положення. Також формування особистості в юнацькому віці тісно пов'язане з уявленням про власну цінність, виробленням "Я-концепції", яку К. Роджерс трактував як складну, структуровану картину, яка існує в свідомості і містить як власне "Я", так і відносини, позитивні і негативні цінності, пов'язані із ставленням до себе.

Суттєву роль у розвитку особистості юнаків відіграють моральні цінності. Вони є біполярними: на одному полюсі знаходяться ідеальні моральні цінності, а на другому – практичні, як його власні. Ці факти свідчать про подвійність моральних оцінок.

Юнаки і дівчата дуже чутливі до духовної діяльності та моральної сторони поведінки людей, що пов'язано з їх переконаннями, розуміння того, якою повинна бути людина, як вона повинна ставитися до інших людей, своєї поведінки, оточуючої дійсності та ін. Моральна чутливість, жорстка самооцінка викликають прагнення до самовдосконалення, розвитку найкращих цінностей [5].

Вчинки юнаків і дівчат визначаються потребою у спілкуванні, прагнення підтримувати добрі стосунки з оточуючими, їх турбує доля країни, важке соціально-економічне становище, погіршення екологічного стану, брак доброти в людях (понад 65% досліджуваних).

Таким чином, можна сказати, що кожній людині властива індивідуальна, специфічна ієрархія цінностей особистості, яка служить зв'язуючою ланкою між духовною культурою суспільства і духовним світом особистості. Цінності особистості відображаються в свідомості у вигляді ціннісних орієнтацій і служать важливим чинником соціальної регуляції взаємовідносин людей і їх поведінки.

Наші дослідження показують, що юнацький вік є важливим для формування цінностей як постійного утворення зрілої особистості, який сприяє становленню світогляду і ставлення до оточуючої дійсності.

Ми вважаємо, що юнацький вік є сприятливим для цілеспрямованого формування екологічних цінностей. Інтенсивність взаємодії з довкіллям у молоді може бути досить високою. Крім пізнавального

інтересу до довкілля на високому рівні йому властиве тяжіння до естетичного сприймання та практичної взаємодії з природою. На основі цього створюються сприятливі умови для формування і прояву екологічної поведінки, тому важливо використати ці умови, залучаючи юнаків і дівчат не тільки до широкого вивчення довкілля, а й до активних дій щодо охорони та його поліпшення.

Юнацький вік вважається важливим у пошуку гармонії зі світом й усвідомлення власного місця в ньому, а отже, психологічно складним етапом формування екологічних цінностей. У цьому віці домінує об'єктивне уявлення про світ природи, а прагматизм щодо неї значно менший ніж у підлітковому віці. За даними С. Дерябо та В. Ясвіна юнацький вік характеризується активним ставленням до світу природи, вищим рівнем екологічної свідомості та естетичним сприйняттям довкілля. Психологи вважають, що яскраво виражений прагматичний характер ставлення до довкілля, властивий переважній більшості підлітків, у юнацькому віці має об'єктивний характер, але він менш прагматичний. В цьому віці продовжується формування картини світу. Практична взаємодія з довкіллям поєднується з естетичним сприйняттям довкілля і часто вражається у малюнках, віршах, світлинах, музиці [10].

Розвиток ціннісних поглядів в період дорослішання характеризується їх ускладненням, деперсоніфікацією і зростанням особистої незалежності. Їх зміст змінюється у відповідності з принципами, які емпірично ввів Ертер. Він акцентує увагу на тому, що уявлення про цінності, характерні для даної культури, засвоюються вже в дитячому віці. Починаючи з дитинства і до юнацького віку, відбувається перегляд цих уявлень [9].

З одного боку загальний розвиток юнаків і дівчат, накопичений соціальний досвід дозволяють їм не обмежуватись осмисленням приватних вимог і відношень з якими вони стикаються в безпосередньому оточенні і які можуть бути досить суперечливими, а орієнтуватись в більш широкому соціальному контексті, виробляючи своє ставлення до світу і свою позицію в ньому. А з другого боку, завжди існує протиріччя між знаннями, засвоєними в шкільні роки і соціальним досвідом. Знання переходять у світогляд тоді, коли відбувається процес усвідомлення їх цінності, і з'являється готовність керувати ними в діяльності, поведінці.

Сучасне суспільство характеризується високою складністю і різноманітністю цінностей, установок і норм. Бурхливі соціальні події змушують молоде покоління самостійно робити вибір, особисто орієнтуватись у всьому і займати цілком незалежні позиції.

Нинішнє покоління молодих людей живе і формується в принципово інших умовах, відповідно спостерігається суттєва відмінність у

виборі ідеалів, норм ціннісних орієнтацій. В цілому можна відмітити різноманітність їх світоглядних позицій. Важливо враховувати наявні в них відмінності у сприйнятті світу, допомогти їм розібратися у складностях, сприяти становленню у кожного своєї позиції з врахуванням всього спектру поглядів. Загалом процес формування ціннісного ставлення до довкілля у юнацькому віці є ще достатньо складним.

Таким чином, ціннісне ставлення особистості до довкілля зумовлюється ставленням до життя як такого, розумінням його змістовності й значущості, відчуттям моральної відповідальності за його збереження. Надійним шляхом до цього є осягнення виразності природних об'єктів та явищ, яка карбує найяскравіші, найдинамічніші вияви життя в усьому їх розмаїтті. Звичайно, певну роль тут відіграють не лише об'єктивна екологічна цінність, а й суб'єктивні уявлення про цінність довкілля, зумовлені історико-культурним контекстом сприйняття. Особистість разом із суспільством наближається до нової системи оцінок довкілля, що вимагає постійної зміни усталених стереотипів і набуття нових – екологічно цінних. Правильні екологічні підходи до довкілля виникають там, де свідомо оцінюється об'єктивна дійсність на основі засвоєних ціннісних критеріїв. Ці критерії стають частиною ціннісної структури особистості в юнацькому віці.

Висновки. В результаті теоретичного дослідження визначеної проблеми ми дійшли висновку, що процес вивчення ціннісного ставлення особистості до довкілля є достатньо складним та тривалим процесом. Особистість протягом різних періодів життя поступово усвідомлює відносність тих правил поведінки у взаємодії з довкіллям, які диктуються життям.

Таким чином, взаємодія з довкіллям зумовлюється ставленням особистості до життя, розумінням його змістовності й значущості, відчуттям моральної відповідальності за його збереження. Надійним шляхом до цього є осягнення виразності природних об'єктів та явищ, яка карбує найяскравіші, динамічні вияви життя в усьому їх розмаїтті.

Особистість в період юності разом із суспільством наближається до нової системи оцінок природи, що вимагає постійної зміни усталених стереотипів і набуття нових – екологічно цінних. Правильні екологічні підходи до довкілля виникають там, де свідомо оцінюється об'єктивна дійсність на основі засвоєних ціннісних критеріїв.

Перспективи подальших досліджень ми бачимо у розробці чіткої програми емпіричного вивчення ціннісного ставлення до довкілля, спрямованого на активізацію процесу формування екологічних цінностей у період дорослішання особистості .

Список використаних джерел

1. Бех І. Д. Духовні цінності особистості / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 1997. – №4 (14). – С. 30-35.
2. Горова О. О. Ціннісне ставлення до професійної діяльності як чинник самореалізації майбутніх архітекторів та будівельників / О. О. Горова // Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць інституту психології імені Г. С. Костюка. – К. : ДП "Інформаційно-аналітичне агенство", 2013. – Том. Х. – Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 25. – С. 645-655.
3. Дерябо С. Д. Слагаемые экологического сознания / С. Д. Дерябо, В. А. Ясвин // Экология и жизнь. – 2006. – № 9. – С. 11-16.
4. Здравомыслов А. Г. Потребности, интересы, ценности / А. Г. Здравомыслов. – М. : Политиздат, 1986. – 202 с.
5. Кордунова Н. О. Розвиток духовності старшокласників у процесі спілкування : Методичні рекомендації / Н. О. Кордунова. – Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. – 64 с.
6. Лазурский А. Ф. Классификация личностей / А. Ф. Лазурский / Сост. К. В. Сельченюк. – Мн. : М. : АСТ. – 2002. – 592 с.
7. Сухомлинська О. В. Сучасні цінності у вихованні: проблеми, перспективи / О. В. Сухомлинська // Шляхи освіти. – 1996. – № 1. – С. 24-27.
8. Тарасенко Г. Естетична цінність природи в системі стратегічних орієнтирів екологічного виховання / Г. Тарасенко // Педагогіка і психологія. – 2008. – № 1. – С. 173.
9. Потапчук Л. В. Психологічні особливості ціннісного ставлення особистості людини до природи / Л. В. Потапчук // Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С. Д. – Житомир: Видав-во ЖДУ, ім. І. Франка, 2009. – Т. 7. – Вип. 21. – С. 192-197.
10. Ясвин В. А. Психология отношения к природе / В. А. Ясвин. – М. : Смысл, 2000. – 456 с.

Spysok vykorystanuh dzherel

1. Beh I. D. Duhovni cinnosti osobystosti / I. D. Beh // Pedagogika i Psychologija. – 1997. – №4 (14). – S. 30-35.
2. Gorova O. O. Cinnisne stavlennja do profesijnoji dijal'nosti jak chynnyk samorealizacii' majbutnih arhitektoriv ta budivel'nykiv / O. O. Gorova // Actual'ni problemy psyhologii: Zbirnyk naukovyh prac' instytutu psyhologii' imeni G. S. Kostjuka. – K. : DP "Informacijno-analitychne

agenstvo", 2013. – Tom. X. – Psihologija navchannja. Genetychna Psihologija. Medychna Psihologija. – Tom. 25. – S. 645-655.

3. Derjabo S. D Slagaemye ekologicheskogo soznaniya / S. D. Derjabo, V. A. Jasvyn // Ekologija i Zhyzn'. – 2006. – № 9. – S. 11-16.

4. Zdravomyslov A. G. Potrebnosti, interesy, cennosti / A. G. Zdravomyslov. – M. : Politizdat, 1986. – 202 s.

5. Kordunova N. O. Rozvytok duhovnosti starschoklasnykiv v procesi spilkuvannja : Metodychni rekomendaciji / N. O. Kordunova. – Lytsk : RVV "Vezha" Volyn. derzh. vn-tu im. Lesi Ukrainky, 2003. – 64.

6. Lazurskyj A. F. Klasifikacija lichnostej / A. F. Lazurskyj / Sost. K. V. Sel'chenok. – Mn. : M. : AST. – 2002. – 592 s.

7. Suhomlyn'ska O. V. Suchasni cinnosti u vyhovanni: problemy i perspektivy / O. V. Suhomlyn'ska // Shljahy osvity. – 1996. – № 1. – S. 24-27.

8. Tarasenko G. Estetychna cinnist' pryrody v systemi strategichnyh orijetyriv ekologichnogo vyhovannja / G. Tarasenko // Pedagogika i Psihologija. – 2008. – № 1. – S. 173.

9. Potapchuk L. V. Psihologichni osoblyvosti cinnisnogo stavlennja osobystosti ludyny do pryrody / L. V. Potapchuk // Aktual'ni problemy psihologii'. Zbirnyk naukovyh prac' instytutu psihologii' im. G. S. Kostuka APN Ukrainy / za red. Maksymenka S. D. – Zhytomyr : Vyd-vo ZhDU im. I. Franko, 2009. – T. 7. – Vyp. 21. – S. 192-197.

10 Jasvyn V. A. Psihologija otnoshenija k prirode / V. A. Jasvyn. – M. : Smysl, 2000. – 456 s.

Kordunova N.O., Potapchuk L.V. Reasonable attitude to the environment as a factor of personality development in adolescence. The article deals with the different approaches in the investigation of problems of reasonable attitude to the environment as an important factor of the personality development in adolescence. Different aspects of this personal process are analyzed. Particular attention is paid to the study of environmental value of personality that define a priority area in the process of interaction with the natural environment. Psychological conditions of boys' and girls' reasonable relationship formation in the process of interaction with the environment have been determined.

The authors focus on the necessity of empirical study of this problem. A special attention is focused on the scientists'current views of understanding environmental value as an important factor of the personality development.

The basic approaches to the research of this problem as a psychological phenomenon are highlighted. The comprehension role of environmental value and environmental attitudes of the personality formation of contemporary youth is singled out.

Theoretical analysis of such scientific sources illustrates that the research of environmental value in psychology associated with the names of

I. Bekh, O. Zdravomyslova, S. Deryabo, M. Kiselev, V. Krysachenka, V. M. Reimers, K. Rogers, V. Skrebtsya, O. Sulatskova, O. Sukhomlinska, N. Tarasenko, Y. Shvalb and others.

Much attention is drawn the fact that the medium of environmental value is a man and his lifestyle where needs skills, behaviors, and the most important value system according to ecological reality is connected.

Environmental value is an important part of environmental identity of adolescence formation has singled out. This period is a period of intense formation of value system and influences on the personality formation. At this age there is accumulation of sufficient moral experience, certain social status and it is actual research in environmental psychology.

Key words: *spirituality, identity, morality, natural environment, development, consciousness, formation, factor, values, adolescence.*

Отримано: 26.08.2014 р.